

**Н.ДӘУҚАРАЕВТЫҢ «ҚАРАҚАЛПАҚ ӘДЕБИЯТЫ ТАРИЙХЫНЫҢ
ОЧЕРКЛЕРИ»НДЕ ТАРИЙХЫЙ ИЗЕРТЛЕҰ МЕТОДЛАРЫНЫҢ
ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ МӘСЕЛЕСИНЕ**

Т.Қ.Байниязова

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты, Нөкис.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15715924>

**К ВОПРОСУ О ПРИМЕНЕНИИ МЕТОДОВ ИСТОРИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ В «ОЧЕРКАХ ИСТОРИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЫ» Н.ДАУКАРАЕВА**

Аннотация. Статья посвящена анализу методов исторического исследования, примененных в одном из первых изысканий в каракалпакском литературоведении – «Очерках истории каракалпакской литературы» Н.Даукараева. Отмечено применение в данном труде историко-генетического, историко-функционального, сравнительно-исторического, типологического (именуемого также сравнительно-типологическим либо историко-типологическим), историко-литературного научных методов, а также системного подхода при изучении многовековой истории литературы каракалпакского народа. Автор приходит к выводу о необходимости дальнейшего всестороннего изучения научных методов, применяемых в каракалпакском литературоведении, с целью оценки уровня их освоения исследователями, выявления эффективности их использования и определения перспектив развития данной отрасли науки.

Ключевые слова: каракалпакское литературоведение, научный метод, Н.Даукараев, литература, исследование.

**TO THE PROBLEM OF N.DAUKARAEV'S APPLICATION OF THE HISTORICAL
METHOD IN THE "ESSAYS ON THE HISTORY OF KARAKALPAK LITERATURE"**

Abstract. The article is devoted to the analysis of the methods of historical research applied in one of the earliest studies in Karakalpak literary Study – “Essays on the History of Karakalpak Literature” by N. Daukaraev. It highlights the use of historical-genetic, historical-functional, comparative-historical, typological (also referred to as comparative-typological or historical-typological), and historical-literary scientific methods, as well as a systematic approach in the study of the centuries-old literary history of the Karakalpak people. The author concludes that there is a need for further comprehensive study of the scientific methods used in Karakalpak literary studies in order to assess the extent of their mastery by researchers, evaluate their effectiveness, and determine the prospects for the development of this branch of science.

Keywords: Karakalpak Literary Study, scientific method, N. Daukaraev, Literature, research.

Мәлим болғанындай, миллий әдебияттаныўдың пайда болыўы өткен әсирдин биринши шерегине туўра келеди, бунда әдебий, илимий ой-пикирдин дәслепки көриниси ретинде миллий әдебий сын ең әўели ортаға шықты ҳәм өзинен соң илимий изленислердин жүзеге келиўи ушын шәраят жаратты.

Дәуірдің тың мәселелерине қурылған изленислер, өз гезегінде, изертлеушілерге әдебиет халқындағы илимге кирип келіуіне және бұнан соңғы уақыттары илимий дәрежелілігі менен тыянақты түрде шұғылланыуға жол ашып берді. Солай етип, қарақалпақ әдебиеттануы – ХХ ғасырдың жемісі болып, халқымыздың көркем қиялының шарықтауы және илимий ой-пикиринің тереңдесіп және кеңейіп барыуы нәтижесінде жүзеге келген қуылыс болып табылады.

Қарақалпақ әдебиеттануының дәлелігі басқыншыларында әмелге асырылған изленислерді хәр тәрепке үйреніу айрықша әһміетке ийе, сонлықтан да биз усы изертлеулерде қолланылған илимий методларға, сондай-ақ илимий әдебиетларда бул методлар жөнінде билдірілген теориялық пикирлер және көз-қарасларға дыққат аудармақшымыз.

ХХ ғасырдың бірінші ярымында қарақалпақ халқының әдебиет мийрасын топлау, үйреніу және системаластыру, сондай-ақ баспадан шығару жұмыстары қолға алынды.

Солай етип, қарақалпақ әдебиеттануында фольклор және классикалық әдебиет материалы негизіндегі дәлелігі фундаменталь изленистің пайда болуы көрнекли алым, жазушы, белгілі әһміетлігіскер Нәжим Дәуқараевтың аты менен байланыс.

Ол 1946-жылы «ХІХ ғасырдағы қарақалпақ әдебиеті» деген темадағы кандидатлық диссертациясын жазады, бул мийнет илимпаз тәрепинен 1951-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерктері» атамасындағы докторлық жұмысының тийкарын қурайды.

«Қарақалпақ әдебиеті тарихының очерктері»нде миллий фольклор және ХVІІІ-ХІХ ғасырдағы, сондай-ақ 1950-жылларға шекемгі жазба әдебиет материалы бірінші рет хронологиялық тәртіпте қарастырылып, көп ғасырлық қарақалпақ әдебиетінің тарихы жаратылған еди. Мийнет «Қирисіу» және «Жуымақ», «Қарақалпақ ауыз әдебиетінің тарихый деректері», «Қарақалпақ ауыз әдебиеті және оның айтушылары», «Қарақалпақ ауыз әдебиетінің тематикасы және түрлері», «Қарақалпақ совет фольклоры» деген тийкаргы бөлімлерден ибарат болды¹.

Миллий әдебиеттің тарихый деректерін үйренгенде, автор *тарихый-генетикалық методқа* жүгінеди, бұнда ол өз халқының этногенезіне қысқаша экскурс жасайды және оның басынан кешкен уақытлар тууыралы сөз етеді.

Тарихый-генетикалық метод деген не? Тарихый-генетикалық метод үйреніліп атырған реаллықтың тарихый хәрекеті процесінде оның сыпаты, функциясы және өзгеріуінің ізбе-із ашылуы, бул объекттің реал тарихын барынша қайта тиклеуіне мүмкіншілігі береді [10].

Бул метод фактларды түсіндіріу, олардың пайда болуы себептерін, рауажланыуы және ақыбетінің (соңғы халаты) өзгеріліктерін, яғный себебін анықлауды гөзлейді [4, б. 153].

Тарихый-генетикалық метод үш мағанада қолланылады:

1. Әдебиет шығарманың конкрет деректерін пайдаланыушы, жазушының дәрежелілігі лабораториясына сиініп баруыға имканиет беріуші метод.

¹ Бул изленис Н.Дәуқараев биймезгіл дүнядан қайтқаннан соң, оның ізбасарлары тәрепинен 1959-жылы рус тилинде, 1961-1977-жыллары қарақалпақ тилинде баспадан шықты.

Соңғы онжыллыктарда бул метод мифопоэтиканы интенсив рәуиште ислеп шығыу есабынан байыды;

2. Шығарманы жүзеге келтирген болмыс (конкрет тарихый уақыт, жәмийетлик шәраят) пенен байланысын анықтастырыушы метод;

3. Шығарманың (хәм пүтини менен алғанда, жазыушы дәретіушилигиниң) хәм миллий, хәм жәхән әдебияты шеңберинде әдебий процесстиң раўажланыуы, белгили әдебий бағдар менен байланысын анықлауға мүмкиншилик бериуши метод [8].

Тарихый-генетикалық метод әдетте әдебияттаныудың басқа методлары менен қатар қолланылады, бул методтың шекленгенлигин илимде изертлеушиниң дәуирдин майда-шүйдесин түсиндириуге берилип кетиуи салдарынан шығарманың көркем феномен ретинде көринбей қалыуы итималлығы менен түсиндириледі.

Соны да тап өтиу керек, әдебият тарихын жаратыуда тарихый метод жекке өзи қолланбастан, әдетте басқа да илимий методлар менен өз-ара қарысып келиуи мүмкин.

Мысалы, **тарихый-функционаллық метод** оқыушы аудиториясына сезилерли дәрежеде тәсир етиуши әдебий қубылыстарды хәм ең өмиршен көркем шығармаларды үйрениуди нәзерде тутады. Белецкийдиң көрсетиуинше, заманағөй кітап оқыушылары хәм келешек кітап оқыушылары ушын шығарманың эстетикалық қунлылығын салыстырғанда, хәм, екіншиден, хәр бир дәуир әдебий қубылыстарын кітап оқыушыларының социаллық хәм мәдений-психологиялық топарлары бойынша классификациялау арқалы әдебий шығармалардың хәрекет етиуин анықлауға болады [11].

Салыстырмалы-тарихый методта еки я одан да артық әдебий қубылыс қатара қойылып, илимий-теориялық жуўмақлар бериледи. Оның структурасына объект хәм қубылыстарды тарихый жақтан қарастыруы принципи (яғнай изертлеудің уақытлық аспекти) енгизилген болып, объекттиң ямаса тууыс объектлердиң хәр қыйлы халатындағы уқсаслығын хәм айырмашылығын табыуды мақсет етеди.

«Бул метод микро-, сондай-ақ макродәрежеде қолланылыуы мүмкин. Үйренилип атырған қубылыс қаншелли глобал болса, улыўмаластыруудың дәрежеси жоқары болады хәм, соған сай, изертлеудің ўазыйпасы фундаментал себеп-салдар ынамлылықларды анықлауға қарай көшеди» [5, б. 106-107].

Тарихый метод үйренилип атырған объекттиң диахронлық халатын қыяслауды нәзерде тутады, ал **салыстырыу методы** болса салыстыруудың хәр қыйлы түрин қолланыуы мүмкин [2, б. 396].

Өзбек әдебияттаныуы ўәкили Б.Каримов бул метод тийкарында илимий изертлеу журғизиуге болатуғын бир қанша бағдарларды көрсетеди:

– дүнья әдебияты дүрданалары яки миллий әдебияттың гөззал үлгилери өз-ара қыясланады;

– әдебий шығармалар жаратылған дәуирине гөре салыстырып үйрениледі;

– бир миллий әдебият ўәкилиниң салыстырыу ушын негизи бар шығармалары үйрениледі;

– миллий әдебият үлгилери дүнья әдебияты контекстинде тексериледи;

– әдебий процесс яки әдебият тарихында бар болған әдебий хәдийселерге парықлы хәм уқсас тәреплери изертленеди;

– тема яки илимий проблема көз-қарасынан өз-ара жақын болған жазыушылардың шығармалары тексериледи;

– әдебий-эстетикалық эволюцияны бақлауда белгили бир жазыушы тәрепинен жазылған шығармалар объект етип алынады [9].

Мысалы, Н.Дәуқараев қарақалпақ ауыз еки әдебиятын салыстырмалы аспекте үйрениу барысында «Қырық қыз» дәстаны тек қарақалпақларда ғана бар екенін, басқа халықларда оның версиясы ушыраспайтуғынын айқынластырады хәм «оның әйемги матриархат дәуиринен, әйемги Окс жағасындағы ҳаяллар патшалығынан мағлыұмат беретуғын дәстан екенлигине тоқтады» [1, б.15].

Типологиялық (салыстырмалы-типологиялық, тарийхый-типологиялық) метод әдебий қубыслардың улыұмалық теклик, маңызлық (ал тосаттан емес) белгилерин үйрениуге қаратылған [8], бунда типология – бул маңызлық белгилерине бола классификациялауды аңлатады. Тарийхый-типологиялық метод типологиялық жақтан сәйкес, бирақ туұыслық емес қубылыслардың улыұмалығын олардың уқсаслығы раўажланыу шәраятларының сәйкеслиги нәтийжесинде келип шыққанын анықлайды [12].

Әдебиятты типологиялық жақтан үйрениу берилген әдебий-эстетикалық қубылыстың белгили бир типке, текке/туұыска тийисли екенін ашыуға имканият жаратады. М.Храпченко әдебиятты типологиялық үйрениу оны (әдебиятты – **Т.Б.**) салыстырмалы тарийхый үйрениудің бир түри ретинде қаралатуғын ескертип, әдебий қубылысларға бул еки жантасыудың бир-бирине белгили дәрежеде жақын болғаны менен, олар идентик (бир-бири менен сәйкес) емеслигин атап өтеди: «әдебиятты типологиялық жақтан үйрениу әдебий қубылыслардың индивидуаль өзине тән белгилерин, олардың қуры сәйкес қырларын, хәм байланыслардың өзін айқынластырыуды емес, бәлки мәлим әдебий-эстетикалық улыұмалық, берилген қубылыстың белгили бир типке, текке дәрекли (яғный қандай да бир улыұма негизден, тийкардан келип шыққаны – **Т.Б.**) тийисли екені туұралы айтыуға мүмкиншилик беретуғын сол принциптер хәм түп сағаларды ашыуды нәзерде тутады. Бул дәреклик әдебий фактлер өз-ара тиккелей байланыста болмаса да жийи жағдайда айқынластырылады» [7, б.246-247].

Типологиялық изертлеулердің бирнешше дәрежелери белгили:

- әдебий қубылыслар типологиясы;
- жанрлар хәм стильлер типологиясы;
- әдебияттың тарийхый раўажланыуының типологиясы (тарийхый поэтика дара поэтикалық усуллар яки олардың системаларының эволюциясын қарастырады) [8].

Соны да тап өтиу керек, Е.Моргачева типологизацияны илимий билиудің өз алдына методы ретинде көрсетеди: «типологизация ўазыйпалары предметлерди өз-ара байланыссы класслар бойынша жайғастырыудың шеңберинен тыслайды; алдыңғы планға белгилер анализинің комплекслиги хәм системалылығы шығады, хәм егер классификация усы белгиге бола қурылса, ол типология дәрежесине көтерілиуі мүмкин» [5, б 110]. Илимпаздың бул көз-қарасында «Тарийхый изертлеу методлары» мийнети авторларының пикири менен үнлеслик байқалады: уқсас қубылыс хәм процесслерди анықлау конкрет-тарийхый реаллықты «идеал типлер» делинетуғын логикалық модельлер көринисинде схемалық сәўлелендириу арқалы ерисиледи.

(Классификация) реал объектлардин ол яки бул критериялары бойынша топарластыруўға негизленген. Тип – бул үйренилип атырған кубылыстың ең әҳмийетли тәреплерин сәўлелендиретуғын идеал конструкция [2, б. 399-400].

Тарийхый-әдебий методта салыстырылып атырған әдебий кубылыслардың улыўмалығы олардың пайда болыўынын улыўмалығы менен түсиндириледі.

Б.Каримов әдебият тарийхы ең әўели еки принцип тийкарында – хронологиялық (қәдимги, орта әсирлердеги, жаңа типтеги дәўирлестириў) хәм мәканлық (кеңислик – **Т.Б.**) белги (анық бир мәмлекет әдебияты тарийхы, белгили бир регион әдебияты тарийхы, этникалық жақтан жақын болған халықлар әдебияты тарийхы, дүнья әдебияты тарийхы) көз-карасынан методологиялық тийкарда парықланады, деп жазады [9].

Ҳақыйқатында да, «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери»н жазыўда Н.Дәўқараев әдебий-эстетикалық кубылыс ретинде миллий әдебиятты хронологиялық тәртипте, қарақалпақ халқының жайлаған мәканы менен байланыстыра отырып қарастырған еди.

Мийнет авторы миллий сөз өнери бойынша пикир билдирилген илимпазлар менен дискуссияға түседі, таллаўға тартылған материалға тийисли өз бақлаўларын хәм болжаўларын айтады, сондай-ақ әдебият тарийхын дәўирлестириўге қол урады. Мысалы, 1920-1949-жыллардағы қарақалпақ әдебиятының раўажланыўында тийкарғы төрт басқышты белгилейди хәм ҳәр бир басқыштың баслы өзгешеликлерин ашып көрсетеди, сондай-ақ 1931-1941-жыллар аралығындағы прозаға төмендегише тарийхый-әдебий характеристика береді: проза «жаңа ғана туўылып киятыр еди. Ирили-усақлы гүрриңлер шыға баслады. Бирақ, бул дәслепки қәлем (қәдем – **Т.Б.**) сынаў ретинде болмайды, өйткени, олар көркемлик жағынан хәлсиз, образлар хәм типлер жасаўда схематизми, жарлылығы менен ажыралып туратуғын еди» [3, б. 220-221].

Соның менен бирге, Н.Дәўқараевтың изленисинде қарақалпақ жазба хәм аўыз еки әдебияты теңдей таллаўға тартылған. Буны изертлеў жумысының проблематикасы менен түсиндириўге болады, бирақ та тағы бир лийкини сонда, монголтанушы хәм тюрколог илимпаз Н.Поппениң ескерткениндей, жазба әдебиятты, яғный бизге жетип келген – мейли баспа шығарма ямаса колжазба болсын – ол яки бул тилдеги әдебиятты үйренгенде халық аўыз еки дәретиўшилигинен, фольклордан жиклеп айырыўға болмайды. Себеби, әдебий шығармалар жийи жағдайда массаға сиңеди хәм онда – базыда вариантларды жүзеге келтирип, базыда ҳайран қаларлық дәрежеде сап хәм бузылмаған тәризде өзиниң дәслепки характерин сақлаған ҳалатта – аўыз еки жол менен тарқалады. Бундай әдебий шығарма халық массасында дерлик өзгерместен сақланадыдағы, көбинесе жаңа эпизодлар менен толықсып, өзгереді хәм әсте-ақырын өзиниң арғы образына (прообразына) танымастай дәрежеде қусамай қалады: «Фольклордың қәлеген түри жазба әдебияттың сәйкес түри менен тығыз рәўиште байланысқан хәм соңғысы изертленбей турып түсиниксиз, хәм керисинше, жазба әдебияттың қәлеген түри жийи-жийи халық аўыз еки дәретиўшилигиниң сәйкес түринен байланыссыз пүткиллей түсиниксиз» [6, б. 19-20].

Қулласы, Н.Дәўқараевтың «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери» атлы илимий изленисинде халық аўыз еки дәретиўшилигинен тысқары ХХ әсирдин дәслепки шерегине шекемги дәўирдеги шайырлардың дәретиўшилиги бирпүтинликте талқыға

тартылғанына, хәм усылайынша миллий әдебият материалы тарийхый-генетикалық, тарийхый-функционаллық, салыстырмалы-тарийхый, салыстырмалы-типологиялық, әдебий-тарийхый метод тийкарында таллаўға тартылғанына, бунда миллий фольклор хәм жазба әдебият бирпүтин система ретинде қарастырылып, **системалы жантасыў** жетеклик еткенине гуўа боламыз.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ әдебияттаныўы әдебий-илимий дәретиўшиликтиң синкретикалық характердеги шағын формадағы дәслепки үлгилеринен баслап дәўирдиң актуаль проблемаларына бағышланған мақалалар, брошюралар, илимий басылымлар, фундаменталь изертлеўлерге қурылған ири көлемли монографияларды берген жәхән әдебияттаныў илиминиң қурам бөлеги ретиндеги өзине тән раўажланыў жолында жәмийетлик сана-сезиминиң өсиўи менен характерленетуғын конкрет тарийхый шәраятларда қурамалы эволюциялық процессти бастан кеширди. Хәзирги ўақытта бундай изленислерде қолланылған илимий методларды үйрениў, жергиликли алымлар тәрәпинен илимий методлардың меңгерилиўи дәрежесин хәм нәтийжелигин, қарақалпақ әдебияттаныўының перспективаларын белгилеў – өз изертлеўин күтип турған актуаль проблемалардың бири есапланады.

Әдебият:

1. Баҳадырова С. Нәжим Дәўқараевтың өмири хәм творчестволық жолы // «Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы» / Қарақалпақстандағы биринши филология илимлериниң докторы, көрнекли алым, жазыўшы, белгили жәмийетлик искер, устаз Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. Нөкис: Илим, 2005. – 116 б., б. 15-16.
2. Гринин Л.Е., Коротаев А.В., Крадин Н.Н. Методы исторического исследования // Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв.ред.В.В.Алексеев, Н.Н.Крадин, А.В.Коротаев, Л.Е.Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. – с.504, с.386-408.
3. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери // Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – 359 б.
4. Мазур Л.Л. Историко-генетический метод // Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь / Отв. ред. А.О.Чубарьян. – Москва: Аквилон, 2014. – 576 с.
5. Моргачева Е.Н. Сравнительный метод: обзор подходов к классификации в общественных науках // Вестник РГГУ. Серия психология педагогика образование. Москва, 2016, №2 (4), с.102-114.
6. Поппе Н.Н. Проблемы бурят-монгольского литературоведения // Записки института Востоковедения Академии наук СССР. Том III, Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. – 214 с., с.13-37.
7. Храпченко М. Типологическое изучение литературы // Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва: Советский писатель, 1975. – 408 с.
8. <https://www.calameo.com/read/0064004904e4b227f4b39>

9. <https://library.tiame.uz/ru/resources/01EX18ES3AYM42QZW0JRQC7QXJ>
10. <https://ponjatija.ru/node/11005>
11. <https://scientificarticle.ru/images/PDF/2017/16/osobennosti-metoda-i-metodiki.pdf>
12. <https://www.studocu.com/ru/document/rgpu-im-gertsena/russkaya-literatura-i-kul%D1%8Ctura/glossariyruslit-slovar%D1%8C-terminov/43454864>